

Олег С у х о б о к о в, Світлана Ю р е н к о
ДАВНІЙ ПУТИВЛЬ

Київ; Суми: Університетська книга, 2019

*«Комони ржуть за Сулою
звонить слава вь Києве;
трубы трубять вь Новеградє-
стоять стязи вь Путивле»*

З цієї відомої цитати із визначного літературного твору часів Київської Русі — «Слова о полку Ігоревім» — розпочинають своє дослідження знамітні вітчизняні науковці, яких поєднувала не лише середньовічна тематика, але й подружнє життя. Але перед тим, як охарактеризувати проведене ними наукове вивчення середньовічного града на правому березі Сейму, слід хоча б коротко зупинитися на стані розробки досить ще актуальної проблеми: вивчення урбаністичних центрів середньовічних часів на території Східної Європи у цілому та південноруських (але не російських!) теренів зокрема, до котрих належав тоді і Путивль.

Поступово, але незворотно, «відходить в лету» невідмінна формула попередніх часів «місто — центр ремесла і торгівлі», котра набула статусу аксіоми в історичній науці СРСР: якраз тут і концентрувалися основні процеси життєдіяльності, котрі й були викликані вищезгаданими факторами. Як зазначав П. П. Толочко, становлення міських форм життя на Русі не проходило за єдиною соціологічною схемою, адже ці процеси були багатограними і різноманітними. Умовно можна виділити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодалний, а також феодалний або державний. Перший із названих шляхів виявив-

ся фактично тупиковим оскільки орієнтація в основному була зконцентрована на зовнішній торгівлі. Два інших, в процесі утворення міст, були природною еволюцією нових соціальних форм життя, а самі вони ставали центрами нової східнослов'янської державності. Первісними функціями були адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподіл додаткового продукту), а також культова. Відповідно до землеробської округи місто — це природне осереддя, воно було народжене цією округою і без неї не мислилося.

На думку вищезгаданого дослідника, тісні адміністративно-політичні й господарчі зв'язки східнослов'янських міст із сільськогосподарським оточенням обумовили і деякі особливості всього східноєвропейського феодалізму. Ремесло і торгівля, котрі, звичайно, були для тих часів розвинутими, всеж не становили основу такого розвитку: додатковий продукт цих галузей являвся порівняно незначним у загальному економічному балансі даного суспільства. Тож місто, в першу чергу, росло за рахунок додаткового продукту, що утворювався у сільськогосподарському секторі економіки країни, на який воно мало право внаслідок значної концентрації у ньому соціальних прошарків вищого рівня, котрі й володіли земельними масивами.

До шойно наведених роздумів про специфіку східноєвропейських урбанізаційних центрів слід додати ще одну точку зору, котру висловив не менш авторитетний дослідник, яким являвся А. Куза. Головною тезою у нього являлося наступне твердження: загальним і головним для усіх варіантів містоутворення на

* МОЦЯ Олександр Петрович — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

Русі було те, що містами ставали лише населені пункти, де у вигляді суспільних внесків, податків, судових стягнень, військових контрибуцій концентрувався, перерозподілявся і перероблявся додатковий продукт у тогочасних структурах повсякденності, як писав у свій час Ф. Бродель.

Можемо лише приєднатися до подібних роздумів, враховуючи факт приналежності історичних процесів розглянутих часів не лише до феодалної епохи, як і більш ранніх античних структур, але також і до аграрних, а не до більш пізніших індустріальних утворень. Якраз у другому випадку ремесло і торгівля почали дійсно займати достойне місце.

Закінчуючи вищенаведені загальнотеоретичні роздуми із середньовічної урбаністики перейдемо до конкретної «путивльської» тематики, використовуючи стару філософську формулу, котру запропонував у свій час ще Г. В. Ф. Гегель, а потім використав В. І. Ленін/Ульянов, правда не надаючи посилання на першоджерело: «від загального до конкретного». Звичайно, для початку слід познайомитися із самою структурою монографії

Вона традиційна для робіт, присвячених вивченню подібних літописних пам'яток: «Передмова», Розділ I. «Історія давньоруського Путивля за писемними джерелами», Розділ II. «Археологічні дослідження Путивля та його округи», Розділ III. «Природно-географічні умови виникнення Путивля. Історична географія Путивля доби удільного князівства», Розділ IV. «Городища роменської культури — попередники Путивля», Розділ V. «Городище в урочищі Городок», Розділ VI. «Посад давньоруського Путивля», «Деякі підсумки». Окрім того, в тексті представлені й додатки, в яких охарактеризовані антропологічні дані та металографічні матеріали. Із усієї набутої інформації авторам вдалося охарактеризувати життя цього середньовічного міста та його околиці.

Було встановлено, що давній Путивль виник на високому правому березі Сейма в місці концентрації укріплених поселень роменської археологічної культури в кінці I тис. н. е. Ядром міста стало городище в уроч. Городок, котре за своїм топографічним положенням являється центром ансамблю високих пагорбів, розділених широкими й глибокими ярами. Сусідні городища, у свою чергу, прикривали його зі сходу (городище в урочищі Коптева гора) та заходу (городище в урочищі Микільська Гірка). У першому випадку виявлені матеріали роменської культури, давньоруської доби, піз-

нього середньовіччя, нового й новітнього часу. Отже, назва самої роботи — «Давній Путивль» є слушною і більш відображає суть пам'ятки, ніж можлива назва «Давньоруський». Адже наявна інформація вказує на безперервність життя і діяльності людини тут від кінця I тис. н. е. і до сьогодення.

Археологічні дані дозволяють допускати те, що на ранньому етапі функціонування городища, захищеного типовими ранньосіверянськими укріпленнями, його майданчик не був щільно забудований, а центральна частина становила рівний майданчик. У випадку військової небезпеки укріплена територія ставала місцем схову для місцевого населення її округи, а у інші, більш мирні часи, тут могли відбуватися племенні зібрання або ж провидилися язичницькі обряди.

Дещо пізніше, як свідчать тогочасні пам'ятки, тобто за часів Володимира Святославича, місто постає як укріплений форпост Руської землі у вузькому значенні цього терміну. Навряд, як стверджують автори монографії, цей центр лише починає виконувати оборонні функції у протистоянні із вороже налаштованим Степом. Основним завданням, як і у випадку з Новгород-Сіверським, була повна ізоляція автохтонного населення Дніпровського Лівобережжя в плані його підпорядкування центральній київській владі, подальшого одержавлення території та підпорядкування її верхнім суспільним прошаркам молодій східнослов'янської держави.

На межі X—XI ст. відбулися помітні зміни. Під захист міцних фортечних стін на Городку переселяються мешканці сусідніх укріплених пунктів в уроч. Коптева Гора, Микільська Гірка і, можливо, Латишівки. Подібна концентрація населення прослідковується і у інших лівобережних центрах (Чернігів, Новгород-Сіверський та ін). Поселення поступово набуло рис міста, зріс посад, забудувалася його центральна частина. А в культурних відкладеннях поряд із пізньороменським посудом вже трапляється ранньогончарна давньоруська кераміка, «імпортна» (за словами О. Григор'єва) на той час для даного сіверянського регіону. Серед інших знахідок фіксується зброя, елементи спорядження вершника і бойового коня, що вказує на присутність тут представників військової дружини (мабуть, з часів правління великого князя київського Володимира Святославича).

З появою в середині XI ст. в межиріччі Сейму і Сули нового грізного ворога — войовни-

чих половців — стратегічне значення місцевих міст-фортець (зокрема і Путивля) відчутно зросла. На цей час літописний град був надійно захищений оновленими укріпленнями. Оборонну стіну Городка третього періоду можна пов'язувати із часом правління Володимира Мономаха. З діяльністю цієї непересічної особистості дослідники пов'язують виділення в окрему територіально-адміністративну одиницю Вирської волості, котра не лише зв'язується із оборонними функціями мікрорегіону, але, напевно, і з зміцненням зв'язків міста і сільської округи, про що мова йшла вище. Її центр — літописний Вир — являвся південною ступкою «воріт Полю», тоді як північною — якраз став Путивль. Вирська волость перебувала у складі Путивльського удільного князівства, котрий тоді отримав ще й нові функції в системі усєї держави.

Його піднесення і розквіт припадає на XII—40-ві роки XIII ст., про що свідчать як археологічні джерела, так і літописні повідомлення, а також «Слово о полку Ігоревім», завдяки якому місто стає широко відомим. З цього можна зробити ще одне важливе спостереження: часи феодальної роздробленості в Київській Русі зовсім не були регресивними в справі розвитку країни і її урбанізаційних осередків зокрема. Хоча проявлялися й негативні явища, пов'язані в першу чергу із трагічним фіналом походу 1185 р. Як свідчить літопис під тим же роком, половецькі війська хана Гзака спустошили Посем'я, навіть підійшли до міських стін, але не взяли їх: *«Спалили вони також і острог коло Путивля, і вернулися до себе»*.

Героїчно чинили опір місцеві жителі у 1239 р., коли місто було взято «на спис» військом хана Менгу, сподвижника самого Батия. Про це красномовно свідчать поховані в братській могилі тих буремних часів. Проте життя відновилося досить швидко, а місто залишилося центром удільного князівства. Більше того, князі із путивльської гілки Ольговичів перебували на київському престолі протягом кількох

десятиліть XIV ст. що у якійсь мірі підтверджує гіпотезу про певну тенденцію переймання влади у ті часи володарів Чернігівської землі на протигагу Галицько-Волинської Русі Данила Романовича, хоча останній все ж переміг своїх лівобережних конкурентів. Маючи адміністративні та військові ресурси і, очевидно, підтримку завойовників, путивльські князі впродовж XIII—XIV ст. підпорядкували собі колишні сіверянські території від Сейму до верхньої течії Самари і пониззя Осколу. Ситуація складалася так, що на думку Б. Рибаківа, який також досліджував цю територію, Путивль був другим містом усєї Новгород-Сіверщини.

Багатою на події була й історія міста в часи пізнього середньовіччя та раннього модерну, про що свідчить хоча б його роль у протистоянні володарів Кремля та Лжедмитріїв (як I, так і II). На початку XVII ст. місто навіть було одним із головних вогнищ т. зв. «Смути». А серед археологічних матеріалів слід виділити залишки майстерні ливарника, у якій, окрім ремісничих інструментів, трапилося кілька цілих гарматних ядер, десятків протикіннотних шипів, рушничний пристрій, кулелійка, кілька десятків свинцевих куль різного калібру і болванка вагою 120 кг із 35 вдавненими клеймами на горішній поверхні. Ця свинцева плита-болванка належить до т. зв. товарних штук європейського литого кольорового металу, здебільшого відомих в археологічних прошарках XIV—XVII ст. Такий свинцевий злиток на території України було виявлено вперше.

Закінчимо дану рецензію також цитатою авторів із самої книги: *«Час швидкоплинний... Давньою історією стали і князь Ігор, і Ярославна, і їхні сучасники. Відійшли у вічність покоління дослідників їхньої історії. Та невмирущою залишається історико-культурна спадщина, що поєднує епохи і покоління. Знання своїх витоків, закорінення у їх глибинну сутність, робить нас самодостатніми, дає перспективу розвитку в контексті світового культурного простору»*.

І з цим можна погодитись.